

Єгуда Бауер

Єгуда Бауер уже знайомий нам із першої частини цієї книжки. Як і Рауль Гільберг, він відзначається притаманною історикам схильністю до деталізування. Але якщо Гільберг загострює свою увагу на постаттях злочинців, то Бауер зосереджується переважно на їхніх жертвах. Його науковий підхід тяжіє до уникнення узагальнень і, натомість, вирізняється увагою до розбіжностей, які проявляються, якщо розглядати зблизька обумовлені місцем і часом особливості. Такий світогляд спонукає Бауера ламати стереотипи щодо Голокосту, зокрема щодо поведінки євреїв за тих трагічних обставин. Із-поміж цих стереотипів найбільшого поширення набув той, що змальовує євреїв як пасивних і безборонних жертв, які йшли, як «вівці на забій». У своїй ґрунтовній праці про опір євреїв «Вихід євреїв із безсилля», фрагмент якої подано тут, Бауер показує, наскільки оманливим може бути цей стереотип.

Форми єврейського опору під час Голокосту*

Як було показано, загальним становищем євреїв часів гітлерівської доби було політичне безсилля. Переговори щодо їхнього спасіння, якщо взагалі й велися, мали б підтримуватися однією чи кількома головними політичними силами; без цього було б мало шансів на успіх. Євреї могли звернутися до цих сил, у них була можливість спробувати вплинути на громадську думку в країнах західної демократії, але врешті-решт вони надто залежали від милості інших. У вільному світі євреї могли закликати чи просити надати їм допомогу; перебуваючи за колючим дротом гітлерівського пекла, вони могли волати в надії, що приглушений відголос досягне зовнішнього світу. Чи могли зробити щось понад те захоплені в пастку євреї Європи? Якщо так, чи зробили вони це? Якою була реакція жертв на найжахливіший терор із всіх будь-коли запроваджених правлячим режимом?

Надзвичайно важливо, якою була реакція євреїв на нацистський режим, – так само як і неєвреїв. Євреї прагне знати традицію, яку він наслідує. Як ця традиція, увесь цей обшир історично вироблених цінностей проявили себе за найвищого випробування – смертного вироку, винесеного Гітлером єврейському народові? А може, єврейська цивілізація, пригнічена ударами жорстокого ворога й оточена на Сході переважно байдужим, а то й ворожим населенням, просто загинула?

Отримати відповіді на ці запитання так само важливо і для неєвреїв. Нічого подібного до Голокосту раніше не траплялося, однак немає гарантії, що він не повториться знову. І потенційними жертвами геноциду є не лише євреї. Доконче потрібно також знати, як взагалі реагують люди за таких екстремальних обставин, і з'ясувати, як реагували євреї, коли це сталося з ними.

Що таке опір? Що конкретно розуміємо ми під цим терміном у контексті Другої світової війни? Що означає це поняття, коли ми пов'язуємо його з євреями? Генрі Мічел – можливо, найвідоміший сучасний історик антифашистського руху опору – визначає опір нігілістично: опір був підтримкою самоповаги. Він пише: «Прийняти поразку, коли здатен іще боротися, означало втрату самоповаги; самоповага спонукала кожного не здаватися на умовляння про співпрацю з ворогом»¹. Однак практично немає сенсу аналізувати єврейський опір за цими категоріями – адже нацисти, як відомо, не вдавалися стосовно євреїв до жодних умовлянь про співпрацю.

Професор Рауль Гільберг, з іншого боку, схильний вважати єдиною або майже єдиною законною формою справжнього опору збройний опір. У своїй фундаментальній книзі «Знищення європейських євреїв» (Чикаго, 1961) він категорично заявляє і, на мій погляд, помилково, що відсутність збройного єврейського опору під час Голокосту була наслідком того факту, що євреї протягом тривалого життя в діаспорі не мали нагоди опанувати мистецтво самозахисту².

Дозволю собі почати із власного визначення, а потім перевіримо його на відомих фактах. Я визначатиму єврейський опір під час Голокосту як будь-яку *групову* діяльність, свідомо здійснювану проти відомих чи підозрюваних законів, дій чи намірів, спрямованих німцями та їхніми поплічниками проти євреїв. Я не можу погодитися із визначенням Мічела, оскільки фактично було зовсім небагато євреїв, які свідомо співпрацювали з німцями або бажали посприяти Німеччині у здобутті перемоги в надії допомогти собі і єврейському народові. Були, звичайно, й оплачувані єврейські агенти гестапо та інші, які допомагали німцям у відповідь на обіцянку зберегти їм життя, – таких доволі. Однак мені відомо лише про один такий яскраво виявлений випадок і один менш промовистий: я маю на увазі групу Авраама Ганцвайха, відому під назвою 13 (*Dos Dreizentl*), у Варшаві, та Юденрат Моше Метека Меріна в Заглембе.

Із визначенням чи описом Гільберга я не можу погодитися із двох причин. По-перше, на мій погляд, він припускається історичної

неточності. Євреї все ж таки захищали себе упродовж століть із зброєю в руках, коли це було можливо чи коли не було іншого вибору – у польських маєтностях в Україні проти ватаг Хмельницького в 1648 році; у Палестині проти хрестоносців; у середньовічному Йорку. Можна навести багато подібних прикладів. Більше того, перед 1939 роком у Польщі соціалістична партія Бунд мала спеціальні загони захисту, що боролися на вулицях із хуліганами-антисемітами. На початку цього століття єврейськими студентами у Празі, Відні та Берліні були засновані студентські братства, які влаштовували дуелі проти антисемітів тощо.

По-друге – і ця причина, безумовно, є вагомішою – збройний опір під час Голокосту був можливим лише за умов, яких більшість євреїв не мала. Зброю або мають, або ні; євреї здебільшого її не мали. Проте природа єврейського збройного опору була набагато складнішою, ніж можна очікувати.

У генерал-губернаторстві (центральна частина Польщі, що перебувала під нацистським правлінням), за вичерпними історичними підрахунками,³ було близько 5 тисяч єврейських бійців. Із них близько 1 тисячі брали участь в бунті у варшавському гетто, ще 1 тисяча – у Варшавському повстанні поляків у 1944 році, а решта – це партизани в лісах і повстанці ряду інших гетто і таборів. У 1939 році на цій території перебувало близько 1,5 мільйона євреїв, тож маємо, що частка бійців опору складала 0,33 відсотка, – не надто вражаюча цифра – і можемо зробити висновок, що єврейський збройний опір носив обмежений характер. У Східній Польщі, де перед війною проживало близько 1 мільйона євреїв, на момент визволення з лісів вийшло 15 тисяч озброєних євреїв – тобто 1,5 відсотка – що також навряд чи може змінити нашу оцінку. Однак у той час, коли євреї організовували боротьбу, тобто в 1942 й 1943 роках, вони складали половину всіх партизанів у польських лісах. Другу половину – близько 2500 осіб – складали поляки. У генерал-губернаторстві проживало понад 20 мільйонів поляків, отже, частка бійців опору складатиме 0,125 відсотка. Подібні підрахунки можемо провести і щодо інших націй нацистської Європи. Починаєш розуміти афоризм Марка Твена, що є брехня, огидна брехня і статистика.

Тож не надаватимемо особливої ваги цим марним вправам і дослідимо реальні факти щодо єврейського збройного опору в Польщі, а також і деінде. Загально визнаним є той факт, що великомасштабні операції залежали, головню, від двох чинників: наявності зброї та підтримки цивільного населення, здатного допомагати підпільникам. Жодної із цих

передумов не існувало для євреїв. Вони не мали доступу до зброї, захованої розбитою польською армією в 1939 році. У цій армії було дуже мало єврейських офіцерів, особливо високого рангу (був, наприклад, 1 генерал), а таємниці заховання зброї знали офіцери правого спрямування, котрі пішли в підпілля.

Підпілля польського уряду – Армія Крайова (АК) – почало купувати якусь зброю у німецьких солдатів-дезертирів лише наприкінці війни. До 1943 року ним не було засновано жодного дійового партизанського загону, і мало того, що євреїв не приймали до лав АК, до того ж деякі загони АК активно залучалися до переслідування й знищення євреїв. Отже, коли у 1942 році євреї усвідомили, що їм загрожує масове вбивство, ще не було жодного загону АК, до якого вони могли б прилучатися. А коли такі загони з'явилися, більшість євреїв було вже вбито, і так чи інакше, а уцілілих все ще не приймали до цих загонів.

Комуністична Гвардія Людова, пізніше Армія Людова (АЛ), була створена навесні 1942 року. Тоді вона була дуже слабкою, мала зовсім небагато зброї, і близько половини її партизанських угруповань фактично складали єврейські загони в лісах Люблінського воєводства й деінде. На той час, коли АЛ набула сили (у 1943 році), велика кількість євреїв уже загинула, але вцілілі вступали до лав АЛ. Зброю АЛ купувала чи відбирала у селян або, в більшості випадків, її скидала на парашутах радянська авіація.

Замкнені в гетто, євреї взагалі не мали можливості діставати зброю. АК не збиралася забезпечувати їх зброєю; комуністи ж тоді її не мали. Контроль на вході був такий суворий, що практично неможливо було пронести у гетто хоч якусь зброю, котру вдавалося дістати. Найвідоміший виняток складав Вільнюс, де євреї працювали на німецьких збройових заводах. Там, незважаючи на дуже суворі заходи безпеки, зброю передавали до гетто з міста. Такі самі загальні умови були і в Ченстохові, чим пояснюється те, що місцеве підпілля дістало зброю, незважаючи на перешкоди.

Звернімося тепер до трьох основних осередків збройного опору на Сході, якими були гетто, ліси й табори. У гетто єврейське населення перебувало на межі вимирання від голоду, хвороб і примусової праці. Більше того, воно жило в оточенні неєвреїв, реакція яких на страждання єврейського народу варіювалася від байдужості, переважно з відтінком неприязні, до відкритої ворожості щодо жертв. Що ж до гетто, то теза Гільберта видається правильною. Тобто, якщо тільки євреї сподівалися,

що переживуть нацистський режим і війну, це могло спонукати їх вдатися до моделей пасивної поведінки, які в минулому забезпечували виживання общини, і вони, відповідно, неохоче приставали до збройного опору.

Опір був би зустрінутий несхвально, і не лише польським населенням, але навіть і польським підпіллям – АК. Стефан Ровецький, головнокомандувач АК, видав наказ (№ 71) від 10 листопада 1942 року, в якому прямо констатувалося: «Ще не настав час для нашого повстання». Головнокомандувач згадав той факт, що «окупанти винищують євреїв», і застеріг своїх людей не вступати у «передчасні» (!) дії проти німців⁴.

Дослідження збройних підпільних організацій у гетто доволі чітко засвідчують, що насправді євреї ввійшли у фазу практичної підготовки збройного опору лише *після* першої так званої *Aktion*, тобто операції масового знищення, здійсненої нацистами. Бунти в гетто ніколи не відбувалися, поки можна було плекати надію на виживання. Вони почалися, з часу, коли врешті-решт прийшло усвідомлення, що всіх євреїв так чи інакше планувалося вбити. Усі інші збройні бунти під час Другої світової війни ґрунтувалися на припущенні, що є якийсь шанс на успіх. У гетто годі було й сподіватися якогось успіху; єдиним можливим наслідком бунту в гетто було винищення всіх єврейських мешканців і відтак – розкрадання спустілих єврейських осель місцевим населенням – звичайно, якщо німці самі не пограбували б їх. Таке пограбування, до речі, гарантувало співучасть місцевих жителів у вбивстві євреїв і, крім того, унеможливлювало втечу вцілілих: місцеве населення було зацікавлене у відсутності свідків.

На час першої великої хвилі нацистських убивств у 1942 році лише невеличкий залишок єврейського населення (приблизно від 15 до 20 відсотків) і далі жив у гетто. Ця рештка змушена була згодом утворити організацію, яка мала б або протиставити себе Юденрату, або, якщо б він підтримував бунт, координувати з ним якимось чином свої плани і здобувати зброю, долаючи надзвичайні труднощі. Більше того, у західній і центральній частинах Польщі не було лісів, де б партизани могли переховуватися, отже, такий вихід був неможливий. Улітку 1942 року варшавське підпілля таки почало направляти єврейські загони в ліси неподалік від столиці, але вороже ставлення поляків, каральні акції АК і німецькі патрулі швидко звели ці спроби нанівець.

На сході Польщі, у західній Білорусі та в східній частині Литви ситуація складалася інакше. Тут були густі ліси, але в 1942 і на початку

1943 року в них діяло дуже мало радянських партизанських загонів. У Мінську, де в гетто перебувало 84 тисячі євреїв, Юденрат під керівництвом Еліаху Мішкіна був складовою підпільного руху, що намагався вивести євреїв із гетто до лісу. Добре, що Юденрату вдалося роздобути трохи зброї, бо місцеві радянські партизани не прийняли б євреїв без зброї. Проте лише невеличка група осіб змогла належним чином екіпіруватися з-поміж тих багатьох, кого було відправлено. У самому місті тривалий час були відсутні дійові неєврейські підпільні угруповання, й допомоги від білорусів також не надходило; навпаки, керівникам гетто доводилося переховувати антифашистів, що не могли утриматися в місті. Нам ще не відомо, скільки євреїв було переправлено до лісу з Мінська; ведеться підрахунок й укладається список, і мине ще багато часу, поки роботу буде завершено. Я схильний оцінювати цю кількість у межах від 6 до 10 тисяч. Близько 5 тисяч вижило під час війни у лісах, що стали прихистком для тих, хто вибрався з гетто і був здатний носити зброю.

А тепер звернімося до іншої проблеми: колективна відповідальність. Нацисти страчували велику кількість людей у відповідь на бунтарські акти чи за підозрювану підривну роботу одиниць. Приміром, у Долгинові, поблизу Вільнюса, було затримано двох хлопців при спробі вибратися з гетто, однак згодом їм удалося втекти і сховатися. Німці повідомили Юденрат, що в разі, якщо ці особи не повернуться й не здадуться, все гетто буде негайно знищено. Ці двоє відмовилися повернутися, хоча й знали, що через те загинуть сотні інших людей. Наступного ранку жителів цього гетто розстріляли. Як би вчинили ми на місці цих молодиків?⁵

Проте головною внутрішньою проблемою для євреїв була не так колективна відповідальність, зумовлена німецькими репресіями, як родинна відповідальність. Належати до руху опору – означало прирікати свою родину на смерть, а не просто наражати на певний ризик, як це бувало у випадку з учасниками неєврейського опору. Молодому євреєві доводилося приймати безповоротне рішення про відхід від своїх батьків, братів, сестер, родичів та коханих і, перебуваючи у лавах опору, мовчки й безпомічно спостерігати, як везуть їх на страту. Абба Ковнер, великий ізраїльський поет і колишній голова FPO (Farainikte Partisaner Organizacje) – руху опору у вільнюському гетто, розповідав, як він наказав своїм людям зібратися на призначену годину: вони змушені були залишати гетто через каналізаційні труби, щоб продовжувати боротьбу в лісах. Коли настав час, і він стояв неподалік входу до підземного колектора, підійшла його стара мати й попросила показати

їй туди дорогу. Він змушений був сказати, що не знає. І відтоді, зізнався Ковнер, він не певен, чи заслужив авторитет партизана-антифашиста, а чи тавро невірного сина⁶.

З'ясуємо докладніше, на противагу цим фактам, як можна кількісно оцінити збройний опір євреїв на Сході. У генерал-губернаторстві відбулося три збройних бунти – у Варшаві, Ченстохові й Тарнуві; чотири спроби бунту – в Кельці, Опатуві, Пиліці та Томашові Люблінському; і, крім того, нараховується сімнадцять місць, з яких групи озброєних євреїв пішли у ліси: Хмельник, Краків, Іванська, Юзефув, Кальварія, Маркушев, Меджижець Підляський, Опочно, Радом, Радзин, Жешув, Соколув Підляський, Сосновець, Томашув Люблінський, Тарнув, Влодава та Зелехув.

Були бунти і в шістьох концентраційних таборах і таборах смерті: Крушина, Крихув, Мінськ, Мазовецький («Коперник»), Собібур і Треблінка; широко відомий також єврейський бунт у газових камерах Освенціма наприкінці 1944 року. Це були єдині бунти, що будь-коли відбувалися в нацистських таборах, за винятком бунту радянських військовополонених в Ебензее наприкінці війни. Були також збройні інтернаціональні підпілля – наприклад, у Бухенвальді й Освенцімі, – але до активних дій вони ніколи не вдавалися. (У Бухенвальді підпільники заволоділи табором, коли есесівці вже пішли.)

Відомо також про існування 30 єврейських партизанських загонів у генерал-губернаторстві, і, крім того, маємо список 21 загону, де євреї складали понад 30 відсотків партизанів. Ці останні згадані загоони належали виключно до АЛ, оскільки, як я пояснював, АК не приймала євреїв. Окремі євреї виконували важливі функції в АК, але вони змушені були приховувати свою національність і жити під вигаданими іменами. Ще 1 тисяча євреїв брала участь у Варшавському повстанні поляків у серпні 1944 року. Загальна кількість цих бійців становила близько 5 тисяч, з яких 4 тисячі загинули.

Ситуація в Литві, східній Польщі та Білорусі набагато складніша, і я не можу відтворити повну картину. Збройні бунти були щонайменше у 60 гетто (в таких, як Тучин, Ляхва та Мир); були також спроби бунту (як у Вільнюсі) або збройні підпільні рухи, які посилали людей у ліси (як у Каунасі, Зетлі тощо). У окремих гетто опір не обмежувався однією формою, наприклад у Несвіжі, де збройний бунт закінчився втечею до лісу⁷. Оцінити кількість єврейських партизанів на цій території найважче, хоча знову ж таки, ми працюємо зараз над списком. Відомо, що на цій

території було близько 15 тисяч єврейських партизанів наприкінці війни і, очевидно, значно більше їх загинуло до того. У разі підрахунку стосовно Східної Європи необхідно додати ще близько 2 тисяч єврейських партизанів, що воювали у словацьких Татрах.

Дві додаткові зауваги. По-перше, не так просто дати визначення поняттю «єврейський партизан». Чи відносити до цієї категорії лише тих євреїв, що боролися в єврейських загонах? Чи можемо ми включати сюди окремих євреїв, що боролися в неєврейських угрупованнях, таких як радянські партизанські загони? Більше того, як бути з тими євреями, що приховували свою національність і воювали як поляки чи росіяни? Зрештою, були такі комуністи (наприклад, Юргіс-Зіманас, командир литовських партизанів), які наголошували на своєму радянському чи польському громадянстві, відмовляючись від своїх єврейських коренів. Це саме можна сказати й про поодиноких євреїв в АК і про окремі керівні постаті в АЛ. Проте ці випадки були загалом рідкісними і не характерними, оскільки від євреїв вимагалось зазначати свою національну належність незалежно від сповідуваної ними політичної ідеології. Насправді ставлення до євреїв, які воліли ідентифікувати себе лише як поляки чи комуністи, було часто негативним, так що залишається відкритим питання, чи є підстави виключати навіть комуністичних керівників і прибічників асиміляції з аналізу єврейського опору. Хіба не подавлялася їхня особиста самобутність нав'язуваною їм долею єврейської спільноти, належність до якої вони відчували лише за народженням?

По-друге, ми не можемо не зважати на антисемітизм, який побутував навіть у радянських партизанських загонах. Задokumentовано чимало подібних випадків, і деякі з них мали фатальні наслідки для єврейських бійців. Ця неприязнь була спрямована не лише проти єврейських загонів загалом – які радянське партизанське командування розформувало, – але й проти окремих євреїв у інших загонах. У деяких угрупованнях із значною кількістю євреїв боротьба з антисемітизмом була можливою, але там, де євреїв було мало, давати відсіч для них було значно важче.

Тепер, хоча б побіжно, торкнемося Західної Європи. Тут історія має не такий драматичний вигляд. По-перше, через те що загальна кількість євреїв у Франції, Бельгії та Голландії складала менше однієї шостої єврейського населення у передвоєнній Польщі, а по-друге, тому що рух збройного опору не набув тут помітного розмаху аж до 1943 року. На той час залишилося воювати вже небагато євреїв. На Заході, звичайно, такої ворожості до євреїв, як на Сході, не було, але траплялися

й помітні винятки. У Франції, наприклад, до антиєврейських заходів вдавалася, переважно, французька поліція.

У Франції єврейські збройні загони були в ОJC (Organisation juive de combat – Бойова єврейська організація) і MOI (Комуністичний загін); два загони діяли на території Бельгії і два загони єврейських комуністів – у Німеччині. Проте здебільшого євреї брали індивідуальну участь у неєврейських організаціях, оскільки в Західній Європі гетто не утворювалися. Чи маємо ми розглядати їх як єврейських бійців опору, чи як бельгійських або французьких?

Я гадаю, що відповідь залежить від мотивів поведінки євреїв. Чи керувалися вони у своїх діях переважно єврейськими інтересами, чи ні? Відповідь є важливою, оскільки від неї залежатиме наша оцінка глибини єврейської ідентичності серед західних євреїв. Вона також допоможе нам виявити ступінь інтеграції між євреями та неєвреями. Наші дослідження ще тривають, але я наважуся зробити загальний висновок, що ці євреї вступали в боротьбу, як правило, з «єврейських» причин.

Скільки ж євреїв воювало? У Франції їх нараховувалося радше тисячі, ніж сотні, а в Бельгії, ймовірно, близько тисячі. Більше того, євреї, як правило, виступали в перших рядах: наприклад, перші міські партизани, що боролися проти нацистів у Парижі навесні 1942 року, були членами єврейського загону прокомуністичної організації MOI. У Бельгії загін Gutfreud взяв у руки зброю ще у вересні 1941 року, коли його бійці знищили єврейського агента гестапо і пограбували завод, що працював на німців, а згодом спалили картотеку євреїв у штаб-квартирі Юденрату в Брюсселі. І нарешті, тисячі євреїв боролися у північній Італії в 1943–1944 роках, і ще тисячі воювали разом із армією Тіто в Югославії.

Підсумуймо. Отже, єврейський збройний опір був значно поширенішим, ніж це заведено було вважати. У Східній Європі переважна частина тих, хто вижив у першу хвилю нищення, брала участь у збройному рухові. Єврейські бунти у Варшаві та деінде були першими проявами боротьби місцевих жителів проти німців по всій Європі, а єврейські бунти в таборах взагалі були єдиними подібними виступами. Висновок Мічела про те, що відсотковий показник, який характеризує збройний опір, у євреїв був вищий, ніж у інших народів, за окремими винятками є вірогідним. Це вражаючий факт, з огляду на те, що євреям доводилося зустрічатися з більшими труднощами, і за відсутності у них сучасної військової традиції. Безумовно, далася взнаки реальність

нацистської загрози для єврейської спільноти. Однак переслідування не пояснює опору, особливо, якщо воно супроводжується химерними формами утиску й насильства. У будь-якому разі, дослідити, яким чином євреям у Палестині, а потім і в Ізраїлі доводилося долати свої військові проблеми, здається, легше у світлі щойно викладеного аналізу, ніж із позицій Гільберга, який говорить про відсутність особливої боротьби в Європі і водночас про раптове й незрозуміле підвищення в Ізраїлі військового вишколу, який дав змогу євреям боротися за своє існування.

Я розглянув спочатку збройний опір, оскільки дійовий беззбройний опір краще пояснювати на тлі першого. Тож звернімося тепер до проблеми опору без застосування зброї.

Беззбройна боротьба почалася задовго до сумнозвісних каральних акцій. За тих обставин, що євреї не усвідомлювали нацистських намірів знищити їх, їхню поведінку можна прирівняти, принаймні певною мірою, до поведінки неєврейського населення за нацистського режиму. Таке порівняння важливе як зіставлення з певним мірилом поведінки населення, котре перебувало під гнітом терору. З іншого боку, відмінність між становищами євреїв і неєвреїв через певний час стала очевидною, і ми не можемо, оцінюючи як порівнянні, так і непорівнянні ситуації, уникнути нашого знання про те, що євреї переживатимуть Голокост, тоді як інші нації – ні.

Тож що робили інші підкорені нації Європи? Чи підкорялися вони німецьким законам, навіть якщо ці останні забороняли освіту в Польщі й на теренах СРСР? Так, підкорялися. А чи опиралися вони тягареві рабської праці на Німеччину? Ні, не опиралися.

З іншого боку, євреї, здебільшого, довели свою непокірність. Історія навчила їх мистецтву гнучкості, і вони виявили себе віртуозними практиками. Передусім, усупереч традиційній мудрості, більшість німецьких та австрійських євреїв – близько 41 тисячі із 70 тисяч – таки змогли покинути Третій рейх. (Окремі з них, на жаль, були схоплені знову під час просування німецької армії.)

У Польщі, щойно почалася війна, німецький режим був настільки жорстоким, що в разі, якби євреї мовчки корилися, – хоч кожне порушення нацистських порядків і каралося на смерть – вони взагалі б невдовзі всі вимерли. Наведу декілька прикладів. Офіційні німецькі харчові пайки, що розподілялися варшавським Юденратом, у 1941 році оцінювалися у 336 калорій на день. Навряд чи варшавські євреї змогли б прожити на такому раціоні більше кількох місяців. Але завдяки

контрабанді, нелегальному виробництву, що набули значного розмаху, а також великій винахідливості, щоденний раціон вдалося довести в середньому до 1125 калорій. На жаль, велика частина безробітних єврейських біженців, яких німці зігнали з їхніх домівок на периферії до Варшави, помирили повільною смертю, оскільки їхнє продовольче забезпечення було нижчим від цього середнього показника. Проте багатьом іншим вдалося вижити на такому раціоні⁸. Я схильний вважати цю впертість, рішимість вижити всупереч нацистській владі актом опору – в тому розумінні, якого я надав цьому поняттю у запропонованому на початку цього есе визначенні. У Каунасі подібною контрабандою займалися загони під контролем Юденрату та єврейської поліції – поліція тут становила осердя організації збройного опору. Отже, це була організована діяльність, здійснювана певною мірою під громадським наглядом, метою якої, поза будь-яким сумнівом, був опір фашистському режимові.

Розглянемо питання освіти. До кінця осені 1941 року будь-яка освіта для євреїв у Варшаві була заборонена. Але вона існувала таємно, в так званих *complets*, де збиралися маленькі групи учнів – у безкоштовних їдальнях чи вдома у вчителя. Ми насправді знаходимо докази цього у багатьох куточках Польщі. Існували також таємні вищі школи у Варшаві, які отримували певну грошову допомогу із джерел нелегального комітету JDC (American Jewish Joint Distribution Committee – Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет). Діяльність таких шкіл задокументована. Старші студенти в них здавали офіційні іспити за таких, м'яко кажучи, незвичайних обставин.

Крім того, як стверджує Рінгельблум, у самій лише Варшаві нараховувалося близько 600 нелегальних *minyanim* – груп євреїв, що молилися разом у той час, коли всі громадські релігійні обряди було заборонено⁹. Політичні партії, звичайно, перебували поза законом, як і періодична преса. Проте на сьогодні нам відомі понад 50 назв підпільних газет лише у Варшаві. Більшість політичних партій також продовжувала існувати в умовах підпілля.

Дехто схильний вбачати щось типово єврейське – точніше, *традиційно* єврейське – в тому, що в такий час утворювалися культурні установи. Існував, наприклад, YIVO – Науковий інститут їдишу у Вільнюсі, де Ковнер і поет Абрахам Сутцкевер докладали великих зусиль для збереження матеріалів, організували бібліотечну систему і заохочували видання літератури, свідомо маючи на меті підтримку

моралі. Не випадково, що група YIVO стала підґрунтям для формування FPO – руху опору у Вільнюсі. Найвідомішим формуванням культури була група «Онег Шаббат» у Варшаві. Заснував її й очолював доктор Еммануель Рінгельблюм, історик і громадський діяч. Ця група методично збирала звіти й щоденники і проводила дослідження з метою збереження документальних свідчень про життя євреїв у варшавському гетто. Серед виконаних цією групою робіт були відомі медичні дослідження під керівництвом доктора Мілейковського про вплив голоду на людський організм, які було опубліковано в Польщі після війни – у 1946 році.

Група «Онег Шаббат» не знала про виступ Гімmlера в 1943 році в Познані, в якому він нахвалявся, що про «остаточне розв'язання» нічого й ніколи не буде відомо. Однак засаднича ідея, якою керувалася група «Онег Шаббат», полягала в тому, що знання й документація є формами протесту проти намірів нацистів. І на цьому шляху група мала значні здобутки. Незважаючи на той факт, що після війни було знайдено лише дві третини архівів групи «Онег Шаббат», вони є нашим головним джерелом інформації щодо єврейського життя в Польщі під час Голокосту.

Із-поміж усіх дійових угруповань беззбройного опору найбільший інтерес, на мою думку, викликає «Джойнт» (Об'єднаний розподільчий комітет) – американська агенція соціального забезпечення. Це була, власне, просто контора, яка в Польщі розподіляла американські гроші серед місцевих єврейських агенцій, таких як TOZ – агенція охорони здоров'я, Sentos – товариство опікування сиротами, Sekabe – мережа банків вільних позик, Torogol – товариство професійної підготовки в галузі сільського господарства. На перший погляд, важко вигадати щось сумирніше. Однак коли розпочалася війна, представництва «Джойнт» у Варшаві опинилися під керівництвом групи людей лівої політичної орієнтації, серед яких доктор Рінгельблюм, можливо, нині найвідоміший. Вони одразу зрозуміли, що їхньою роботою буде боротьба із спричиненим нацистами голодом, приниженням і свавільною жорстокістю.

До кінця 1941 року певні суми все ще надходили із США через складну систему передач; хоч доларів практично не надсилали на окуповану нацистами територію, залишені єврейськими емігрантами німецькі марки надходили до Варшави з Берліна та Відня. У грудні 1941 року надходження припинилися, і «Джойнт» став нелегальною установою. Але й до цього додаткові гроші добувалися нелегальним шляхом. У 1941 році «Джойнт» годував 260 тисяч євреїв у генерал-губернаторстві,

зокрема близько 42 тисяч дітей¹⁰. Centos і TOZ, самі по собі нелегальні, діяли під прикриттям офіційної організації соціального забезпечення. Ідальні та дитячі заклади стали центрами нелегальної політичної діяльності, із партійними зборами, таємною пресою та навчанням. Усе це свідомо підтримував комітет «Джойнт».

Так само «Джойнт» надавав підтримку так званим домовим комітетам, понад тисяча з яких діяла у варшавському гетто. Житла у Східній Європі зазвичай будували навколо двору, отже в кожному випадку «Дім» охоплював чотири багатоквартирних будинки – близько 200 чи 300 сімей. У таких осередках утворювалися стихійні – поза структурою Юденрату – угруповання з метою надання взаємодопомоги, навчання дітей, культурної діяльності тощо. (На жаль, ці угруповання включали тільки варшавських євреїв; біженці у переповнених притулках залежали від страшенно мізерного харчування в безплатних їдальнях комітету «Джойнт», яке розглядалося лише як додаткове.) Домові комітети виникли «знизу», але «Джойнт» швидко усвідомив їхній потенціал, і Рінгельблюм заснував організацію під назвою Zetos, яка слугувала для них прикриттям. Це структурне утворення намагалося створити центральний фонд, через який багатші домові комітети могли допомагати біднішим, і, крім того, воно заохочувало діяльність, всупереч функціям Юденрату. Керівний комітет Zetos став політичним підґрунтям руху опору. «Джойнт» сприяв також підготуванню бунту у варшавському гетто і значною мірою фінансував це повстання. Гітерман – головний директор комітету «Джойнт» – допомагав також фінансувати рухи опору в Бялистоку й деінде, надсилаючи їм гроші безпосередньо для цієї справи.

Діяльність «Джойнта» носила масовий характер, і охоплювала вона сотні тисяч євреїв. І все ж таки, вона, безумовно, не могла протистояти масовому нищенню. Гітермана було вбито 19 січня 1943 року у Варшаві, а Рінгельблюма – у березні 1944 року, коли німці нарешті натрапили на його криївку. Обидва вони зазнали долі мільйонів, яких намагалися нагодувати, підбадьорити й повести за собою. Однак ми не маємо тут можливості зупинятися на обставинах їхньої загибелі, нас передусім цікавить їхня діяльність. Ми хочемо знати, наскільки поширеною була беззбройна боротьба проти нацистського режиму серед євреїв; і відкриваємо для себе, що завдяки діяльності таких людей, як Рінгельблюм і Гітерман, розмах такого опору був значним.

Торкнемося тепер побіжно питання Юденратів – Єврейських рад – тобто органу, запровадженого та підтримуваного німцями. Передусім

слід відзначити, що їхня діяльність не належить до якогось узагальнення. Мінськ, про який я згадував, був не єдиним випадком вияву непокори з боку Юденрату. Інші Ради теж намагалися повстати проти німців, і як наслідок, їхніх членів було вбито. Були й такі, що робили спробу діяти в обхід німецьких кланів і розпоряджень і змогли протриматися певний час: Юденрати Каунаса, Шяуляя, Седльце, Косова, Пьотркова Трибунальського, Франції, Словаччини тощо належать до цієї категорії. Певні Юденрати корилися німецьким наказам, але й за таких умов намагалися допомогти своїм общинам. Типовим прикладом є варшавський Юденрат під керівництвом Адама Чернякова, який визнав за краще покінчити життя самогубством, аніж бути відповідальним за здачу євреїв німцям для вбивства.

І нарешті, останню категорію, на мою думку, склали ті, хто не бачив альтернативи цілковитому підкоренню німцям, із передачею євреїв до рук нацистів для депортації, навіть якщо вже не було жодних ілюзій щодо наслідків. На цей шлях стали Юденрати Лодзі, Вільнюса та Любліна. Однак у випадку з Юденратами Лодзі й Вільнюса цілковите підкорення зумовлювалося переконанням, що єдиною можливістю вижити хоча б *частині* євреїв є виконання німецьких наказів та рабська праця на них. У Любліні взагалі не існувало якоїсь політичної спрямованості – був лише терор і покора під страхом смерті. Фактично, серед Юденратів не знайти й двох подібних за їхніми політичними орієнтацією й діяльністю. Проте у досить багатьох випадках ми знаходимо групи опору в середовищі Юденратів, а також окремих діячів опору.

Я розглядав становище євреїв у Східній Європі, але було б помилкою нехтувати 500 тисячами євреїв Західної Європи чи, власне, євреями Німеччини, Австрії й Чехословаччини. «Джойнт», Zetos й численні культурні заклади можна вважати самоврядувальними установами, що вклинювалися між Юденратом і єврейською масою. Подібні угруповання й організації існували і в Західній та Центральній Європі.

Візьмемо для прикладу OSE¹¹. Це була загальноєврейська організація охорони здоров'я, що мала досить скромну філію у довоєнній Франції. Під час Голокосту OSE стала головною єврейською організацією, яка опікувалася дітьми. У Франції, звичайно, несврейське населення ставилося до євреїв значно краще, ніж, здебільшого, у Польщі. Німецький режим тут був відносно менш деспотичний; нацистська поліція та СС не такі численні, тоді як інтереси німецької армії, що не завжди збігалися з інтересами SS, були значно важливішими. За цих умов OSE

та кільком іншим групам вдалося сховати близько 7 тисяч єврейських дітей: декого в католицьких і протестантських закладах, але переважно кількість – серед селян, і нам не відомо жодного випадку, коли б дітей видали ті, хто їх переховував. OSE, єврейський скаутський рух та окремі інші групи змогли переправити 2 тисячі осіб до Швейцарії і трохи меншу кількість – до Іспанії. У Бельгії Comiti de difence des juifs [Комітет із захисту євреїв], очолюваний єврейськими членами бельгійського підпілля, також переховував тисячі євреїв.

Тепер пропоную коротенько розглянути можливо найважливішу, а водночас, і найрозпливчастішу форму опору, а саме – народну, масову протидію. Тут ми опиняємося на хисткому підґрунті, оскільки ця форма опору ледь чи вкладається в наше власне визначення. Чи можемо ми говорити про неорганізовану, стихійну діяльність євреїв як про справжній опір нацистському режимові?

Що ж, до певної міри, здається, можемо. Наведемо декілька прикладів. У Голландії, де Юденрат був такого ж зразка, як у Лодзі, єврейські трудівники Амстердама переконливо зреагували в лютому 1941 року на провокації голландських нацистів. Один голландський нацист загинув у бійці, інших нацистів жителі єврейського кварталу – євреї та неєвреї – вигнали. Це було безпосереднім приводом для відомого страйку голландських робітників на підтримку євреїв. Він зазнав поразки, головним чином через втручання єврейських провідників, яких нацисти попередили про те, що в разі, якщо страйк не припиниться, великій кількості євреїв загрожуватиме відправлення до концентраційних таборів і смерть. Голландці припинили страйк, а ті ж таки єврейські провідники стали осердям голландського Юденрату. Але нас тут має цікавити передусім народна єврейська протидія, тим більше, що історія антифашистських актів в Амстердамі мала своє продовження.

Нацистські документи засвідчують, що після перших депортацій із Голландії в липні 1942 року євреї перестали з'являтися за викликом у призначений час і місце. З літа 1942 року нацистська та голландська поліції змушені були вилловлювати євреїв. Це був прояв беззбройного народного опору. Відомо, звичайно, що ця тактика не досягла успіху, проте головним в оцінці опору є не його успіх, а його поширеність. Чи було зламано моральний дух голландсько-єврейського населення? Видається радше, що їхнє бажання відчувати себе вільними людськими створіннями зміцнилося.

Розглянемо інший приклад, що стосується Сходу. Так зване Словацьке національне повстання вибухнуло на узгір'ях Словаччини в серпні 1944 року. Сюди втікала велика кількість євреїв із словацьких міст і таборів. Ті, хто міг, боровся, хто не міг, намагався сховатися. Коли німецькі війська посунули у словацькі гори, придушуючи повстання, євреї відмовилися виконувати нацистські накази і зазвичай уникали збиратися в місцях, де б їх могли захопити німці. Це приклад типового беззбройного опору.

Дещо з народних настроїв, характерних для такого роду опору, передано в щоденниках, які збереглися: юнак, який знає, що батька забрали і той ніколи не повернеться, пише про свою переконаність у тому, що його місце поряд із батьком; інший юнак, який вистрибує з вікна поїзда під час депортації лише тоді, коли його вже роз'єднали з матір'ю, яку доти він не міг залишити, знаючи про долю що їй загрожує; Хайм А. Каплан із Варшави, котрий жалкує, що не побачить повалення нацистів, яке, він певен, настане. Зрозуміло, що такі вчинки й думки виходять за межі нашого визначення опору, але вони створюють тло для тих проявів обережного беззбройного спротиву, про які я намагався розповісти.

Не будемо перебільшувати. Були такі общини, що занепали духом. У певних реакціях євреїв не знайти навіть гідності тихого спротиву. У Копенгагені, наприклад, усю єврейську общину було врятовано, хоча сама вона й пальцем не поворухнула, аби собі зарадити. У Відні, за винятком кількох сотень людей, що переховувалися, за правило була принизлива покора. На жаль, неможливо тут дослідити причини, що зумовлювали таку очевидну пасивність.

Як я показав, розмах єврейського опору був значним: збройний, беззбройний, але організований, напіворганізований чи напівстихийний. Дозволю собі тепер звернутися до того різновиду опору, що його я залишив наостанок, оскільки він найбільючий. Йдеться про Освенцім, і, розповідаючи про цей приклад, я посилаюсь на покійного Йосселя Розенсафта, голову Асоціації переживців Берген-Бельзена. Йоссель був також «випускником» Освенціма й розповідав, що в грудні 1944 року він разом із групою в'язнів вирахував, коли має настати Ханука. Вони вийшли з блоків і розшукали шматок дерева в снігу. За допомогою своїх ложок вони видовбали вісім дірочок і вклали в них шматочки картону. Потім запалили їх та заспівали ханукальну пісню «Ma Oz Tsur Yeshuati».

Жоден із тих людей, хто брав у цьому участь, не був релігійним. Але на порозі смерті – в пеклі Освенціма – вони провели релігійну демонстрацію. Вони обстоювали свої принципи, а саме: що всупереч нацистській доктрині, вони люди; що єврейські традиція, історія й цінності мають для них значення навіть в Освенцімі; що вони хочуть утверджувати свою людяність, як це заведено у євреїв. Ми знаходимо багато таких прикладів у концентраційних таборах і таборах смерті. Звичайно, було безліч випадків деморалізації у запеклій боротьбі за виживання: виснажені голодом в'язні крали одне у одного хліб, спалахували жорстокі бійки за юшку, за ковдру, за робочі деталі – бійки, які дуже часто закінчувалися смертю. За табірних умов подібні інциденти не є дивними чи незвичайними, а наведені мною приклади такі. Та невелика кількість євреїв, котрі вижили, не могли б зробити це без доброзичливості й згуртованості друзів. Сама по собі дружба за цих умов є значним досягненням.

На мою думку, історію в Косові також буде принагідно згадати. Цей приклад якнайяскравіше засвідчує відмову досить багатьох євреїв втрачати людську гідність перед обличчям навислої смерті. Косів – це маленьке містечко у східній Галичині, і там був Юденрат, який майже нічим не відрізнявся від інших. На єврейську Пасху в 1942 році гестапо оголосило про свій приїзд до гетто. В Юденраті зрозуміли, що це був сигнал до ліквідації гетто і запропонували всім євреям сховатися чи втекти. Із двадцяти чотирьох членів Юденрату четверо вирішили зустріти німців і запропонувати себе як жертв, аби пом'якшити гнів ворога. В опустілому й мовчазному гетто сиділо четверо чоловіків й чекали на своїх катів. Поки вони чекали, рішучість одного з них похитнулася. Троє інших порадили йому втекти¹². Отже, троє чоловіків Косова приготувалися зустріти нацистів на Пасху у 1942 році. Хіба їхній вчинок менше важить, аніж відкриття вогню?

---

* Узято з: Yehuda Bauer, *The Jewish Emergence from Powerlessness*, Toronto: University of Toronto Press, 1979. Передруковано з дозволу University of Toronto Press. © University of Toronto Press 1979.

¹ Henri Michel, *The Shadow War*, London 1965, p. 247.

² Щодо інших визначень «опору» – див. *Jewish Resistance During the Holocaust*, Jerusalem 1971, зокрема праці Ягіла, Блюменталя та Цукермана.

³ Shmuel Krakowsky, *Jewish Resistance in Poland*, Jerusalem 1977.

⁴ Ireneusz Caban and Zygmunt Mankowski, *ZwiNzek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu Lubelskim, 1939–1944*, vol. 2, Lublin 1968, pp. 504–5.

⁵ Moreshet Archive, D. 331.

⁶ Abba Kovner, у статті для конференції «Голокост – покоління по тому», березень 1975, Нью-Йорк.

⁷ Shalom Cholawski, *Ir Vaya'ar Bamatzor*, Tel-Aviv 1974 і «Armed Jewish Resistance in West Byelorussian Ghettoes», PHD thesis, Hebrew University 1978.

⁸ Artur Eisenbach, *Hitlerowska Politika Zagłady Żydów*, Warsaw 1961, pp. 228–9.

⁹ Jacob Sloan, ed., *Notes From the Warsaw Ghetto: the Journal of Emmanuel Ringelblum*, New York 1958, p. 47.

¹⁰ Yad Vashem, AJDC Krakow, 345–145, Bericht fuer's erste Halbjahr 1942.

¹¹ Nili Keren Patkin, *OSE Rescue Operations in France, 1939–1944*, unpublished MA thesis, Institute of Contemporary Jewry, Jerusalem 1975.

¹² Aharon Weiss, «Ledarkam shel Ha'Judenratim bidrom-mizrach Polin», in *Yalkut Moreshet*, no. 15, 1972, p. 98.